

مبانی نظام اجتماعی اسلام

حسن خیری

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

www.ketab.ir

مبانی نظام اجتماعی اسلام

حسن خیری

- ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
- وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم
- تهیه: مرکز مطالعات فرهنگی - اجتماعی
- سرورپرستار: محمدباقر انصاری
- ویراستار: وحید حامد
- چاپ: چاپخانه مؤسسه بوستان کتاب
- چاپ اول: تابستان ۱۳۸۱
- شمارگان: ۴۰۰
- قیمت: ۲۴۰۰۰ تومان
- عنوان: ۲۷۹؛ مسلسل: ۲۶۶

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

نشانی: قم، خیابان شهداء (صفائیة)، کوچه آمار، پلاک ۴۲
تلفن و دورنگار: ۳۷۸۳۲۸۳۳؛ ص.پ: ۳۷۱۸۵/۳۸۵۸؛ ک.پ: ۳۷۱۵۶-۱۶۳۳۹
مراکز پخش: ۱. قم، میدان شهدا، تلفن و دورنگار ۷۸۳۲۸۳۴
۲. تهران، خیابان انقلاب، رویروی درب دانشگاه تهران، پلاک خرزنده
طبقه همکف، واحد ۳۱۲، تلفن: ۶۶۹۵۱۵۳۴

وب سایت: www.pub.isca.ac.ir؛ پست الکترونیک: nashr@isca.ac.ir

سرشناسه:	خیری، حسن، ۱۳۴۵ -
عنوان و نام پدیدآور:	مبانی نظام اجتماعی اسلام / حسن خیری؛ تهیه مرکز مطالعات فرهنگی - اجتماعی
مشخصات نشر:	قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۳
مشخصات ظاهری:	۴۶۸ ص:؛ نمودار. جدول
شابک:	۲۴۰۰۰ ریال
وضعیت فهرست‌نویسی:	فیا
یادداشت:	کتابنامه: ص. [۴۳۷] - ۴۴۹؛ همچنین به صورت زیرنویس
یادداشت:	نمایه
موضوع:	جامعه‌شناسی اسلامی
موضوع:	اسلام و مسائل اجتماعی
شناسه افزوده:	دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی. مرکز مطالعات فرهنگی - اجتماعی
رده‌بندی کنگره:	BP ۱۳۹۳ ۲۳۰/خ
رده‌بندی دیویی:	۲۹۷/۴۸۳
شماره کتابشناسی ملی:	۳۳۷۸۵۶۰

فهرست

سخنی با خواننده ۱۳

پیشگفتار ۱۷

فصل اول: کلیات و ادبیات موضوع

چارچوب مفهومی ۲۷

مفهوم‌شناسی فرد و جامعه ۳۰

تعریف فرد ۳۰

رابطه فرد و اجتماع ۳۲

گونه‌شناسی مفهوم اصالت فرد یا جامعه ۳۴

تعریف برخی اصطلاحات ۳۸

فصل دوم: مفهوم نظام اجتماعی

مفهوم نظام اجتماعی در رویکرد ساختارگرایی کارکردی ۴۷

مفهوم نظام اجتماعی در رویکرد تضادگرایی ۵۶

مفهوم نظام اجتماعی در رویکرد تلفیق‌گرایی ۵۹

مفهوم نظام اجتماعی در رویکرد کنش‌گرایی ۶۱

فصل سوم: هستی‌شناسی جامعه

- ۶۵..... اصالت جامعه؛ ساختارگرایی
- ۶۸..... اصالت فرد؛ کنش‌گرایی
- ۷۳..... رویکرد تلفیقی؛ غلبه بر دوانگاری
- ۷۸..... از تلفیق‌گرایی تا اصالت فرد در اندیشهٔ فرزندان مسلمان
- ۷۹..... ابونصر فارابی
- ۸۰..... خواجه نصیرالدین طوسی
- ۸۱..... ابو حامد محمد غزالی
- ۸۱..... علامه اقبال لاهوری
- ۸۲..... علامه طباطبائی
- ۸۵..... آیت‌الله مرتضی مطهری
- ۸۶..... آیت‌الله جوادی آملی
- ۸۸..... علامه محمد تقی جعفری
- ۹۱..... آیت‌الله سید محمد باقر صدر
- ۹۵..... آیت‌الله محمد تقی مصباح یزدی
- ۹۷..... اصالت فرد، اصالت جامعه یا اصالت وجودی فرد - اجتماع و ...
- ۱۰۵..... ساخت‌گرایی و عامل‌گرایی در آموزه‌های اسلامی
- ۱۱۰..... رویکرد تضاد‌گرایی اسلام در سطح خرد و کلان

فصل چهارم: مبانی معرفت‌شناختی نظام اجتماعی اسلام

- ۱۱۵..... منشأ فطری جامعه بشری
- ۱۱۸..... رویکرد وفاق‌گرایی و تضاد‌گرایی اسلام

۱۲۰	دین نیاز فطری و تنها راه حل مسائل انسان
۱۲۱	دین، ضامن حرکت تکاملی جامعه
۱۲۲	فرانهادی بودن دین
۱۲۲	نیاز به رهبر الهی
۱۲۴	خطاب‌های الهی متوجه اداره فرد و جامعه
۱۲۵	سعادت دنیوی و اخروی در گرو تشکیل جامعه
۱۲۸	تکون معرفت
۱۳۴	زبان قابل فهم دین
۱۳۴	حب‌الذات اساس حرکت آدمی
۱۳۵	انسان سرنوشت ساز
۱۳۷	انسان، اساس حرکت تاریخی
۱۴۰	حیات معقول، حیاتی آگاهانه
۱۴۲	استعدادهای متفاوت زمینه ساز نابرابری‌ها
۱۴۳	سنت‌های اجتماعی - تاریخی و آگاهی انسان
۱۴۶	پذیرش رابطه علی و معلولی
۱۴۸	قوام جامعه به سنت دین
۱۵۰	واقعیت نفس‌الامری داشتن قضایای حقوقی و اخلاقی
۱۵۳	مبنای حق در فقه اسلامی

فصل پنجم: مبنای روش‌شناسی نظام اجتماعی اسلام

۱۶۱	۱. روش‌شناسی نظام اجتماعی با رویکرد اصالت جامعه
۱۶۶	۲. روش‌شناسی با رویکرد اصالت فرد
۱۷۱	۳. روش‌شناسی بر مبنای اصالت وجودی فرد - اجتماع و ...

فصل ششم: مبانی ارزشی نظام اجتماعی اسلام

۱۷۷	تحول بر پایه فطرت و دینی فطری
۱۸۵	شرایط استقرار نمونه آرمانی حقیقی
۱۹۱	تکون نظام یکپارچه
۱۹۷	روابط و مناسبات متعهدانه
۱۹۹	اخلاق محوری
۲۰۰	خاستگاه ارزش‌های اخلاقی
۲۰۱	محبت و ریزی و حسن خلق در روابط و مناسبات
۲۰۶	محبت، پایه کنش اجتماعی و عدالت، پایه ساخت اجتماعی
۲۰۹	پرهیز از عادت زدگی
۲۰۹	التزام عملی، حداقل التزام در سامت مصالح عمومی
۲۱۰	تکثر بر پایه عقلانیت حق مدار
۲۱۲	ابتنا بر حق و منطق، نه طبع و احساس
۲۱۳	همبستگی اجتماعی، ارزشی نسبی
۲۱۴	زندگی مسالمت آمیز با غیر مسلمانان
۲۱۵	ارزش‌های الهی ثابت و سبک‌های دگرگون‌شونده
۲۱۶	صلاح‌دید اکثریت، مقبولیت‌ساز نه مشروعیت‌ساز

فصل هفتم: موقعیت انسان در نظام اجتماعی اسلام

فصل هشتم: رویکرد فرایندی اسلام در تولید نظام اجتماعی

۲۴۳	تبیین رویکرد فرایندی اسلام
-----	----------------------------

۲۴۷	فرایند و مراحل تحول در نظام
-----	-----------------------------

فصل نهم: شاکله نظام اجتماعی اسلام

۲۵۸	استخلاف بعد چهارم جامعه
۲۵۹	اصول حاکم بر رفتار فرد مسلمان در عرصه فردی و اجتماعی
۲۶۰	انواع سنت‌های اجتماعی در قرآن
۲۶۷	حرکت جوامع، از سادگی به پیچیدگی
۲۶۸	ابتنای جامعه بر اساس عقیده و عمل به شریعت
۲۷۰	اصول و ویژگی‌های نظام اجتماعی اسلام
۲۷۰	توحیدگرایی
۲۷۰	حاکمیت و مالکیت خدا
۲۷۱	ایمان به معاد (روز حساب)
۲۷۱	برخورداری از کانون و محور
۲۷۲	آمادگی مبارزه همیشگی با دشمنان دین
۲۷۲	قانونگذاری الهی
۲۷۷	ارائه دهنده نظام حقوقی مستقل
۲۸۲	جرائم علیه اجتماع و جرائم علیه اشخاص
۲۸۳	بهرسمیت شناختن شرایع سابق و امضای برخی قوانین
۲۸۴	مواجهه با انحراف اجتماعی
۲۸۵	آمیختگی حقوق و اخلاق
۲۸۶	عدالت و احسان
۲۸۹	خروج از استضعاف
۲۹۱	حفظ نظام

۲۹۲	پذیرش تکثرگرایی رفتاری
۲۹۲	تفاضل و نابرابری در ارتباطات اجتماعی
۲۹۳	هر که بامش بیش برفش بیشتر
۲۹۴	آزادی
۲۹۹	تحول و اصلاح اجتماعی
۲۹۹	تقدم مصالح معنوی بر منافع مادی
۳۰۰	آسیب شناسی نظام اجتماعی اسلام

فصل دهم: فرهنگ پذیری و کنترل اجتماعی

۳۰۷	جامعه پذیری؛ فرسنگ پذیری
۳۱۵	کنترل اجتماعی

فصل یازدهم: مبانی نظم اجتماعی

۳۱۸	نظم اجتماعی در علوم اجتماعی
۳۳۶	نظم اجتماعی در اندیشه اندیشوران مسلمان
۳۴۲	حق الله پایه نظم اجتماعی
۳۴۳	حدود، پاسدار امور ضروری زندگی
۳۴۴	آگاه فرض کردن مجرم در برابر جرم
۳۴۵	فراموش کردن قانون
۳۴۵	غیر مسلمانان به حقوق جزای خود مجازات می شوند
۳۴۶	جریحه دار شدن احساسات مسلمانان
۳۴۶	اقامه حدود بر اساس مصالح عمومی
۳۵۲	میزان کیفر حدود، بر اساس مصالح اجتماعی

فصل دوازدهم: نابرابری و قشربندی اجتماعی در اسلام

مراتب دینداران	۳۷۳
مؤمن	۳۷۶
منافق	۳۷۷
کافر	۳۷۸
کافر ذمی و غیر ذمی	۳۸۱
مشرک	۳۸۲
جبهه متروعی مقابل جبهه انبیا	۳۸۳

فصل سیزدهم: خصایص تمدنی و شهری اسلام

از نظر کنش گرایی و ارتباطات انسانی	۳۸۵
از نظر ساخت گرایی	۳۸۶
از نظر شهر گرایی اسلامی	۳۸۸

فصل چهاردهم: توسعه و تکامل در نظام اجتماعی اسلام

فصل پانزدهم: نهادهای اجتماعی

نهاد خانواده	۴۰۹
نهاد سیاسی	۴۱۱
نیاز به رهبری	۴۱۵
حاکمیت عدالت و اجتهاد، نه حاکمیت شخصی	۴۱۹
افزایش نیاز به حاکمیت اسلامی در جامعه مدنی	۴۲۰

۴۲۱.....	نهاد اقتصادی
۴۲۷.....	نهاد آموزشی
۴۲۹.....	سخن پایانی

۴۳۷.....	کتابنامه
----------	----------

۴۵۱.....	نمایه
۴۵۱.....	آیات
۴۵۴.....	روایات
۴۵۷.....	اصطلاحات
۴۶۳.....	اشخاص
۴۶۶.....	کتابها
۴۶۷.....	مکانها

سخنی با خواننده

انسان معاصر، از زمانی که با تلاش و تکاپویی سخت، علوم انسانی را با تشبّه به علم فیزیک از افق علوم طبیعی نگریست، از سر نخوت، خود را در این عرصه کامیاب دانست و اصول اندیشه و تفکر انسان را صرفاً به شعاع کوتاهی از دانش معطوف کرد که دریچه‌های فهم حلق و حقیقت علم را بر خویش تنگ یا مسدود کرد.

در این فرایند، انسان علم‌زده و علم‌آلود، نظام‌هایی را بنیان نهاد که تبیین‌گر و توصیف‌کننده بخش اندکی از آن حقیقت نام‌متمای قلمداد می‌شد که انسان در جستجویش بود و در این اثنا، معیار علمیت و فهم، میسّر از میزان تکرارها و تنوع‌های دانش اجتماعی نیز با سنجۀ دانش طبیعی آراسته می‌شد.

این فهم ناتمام و ناقص از علم که نظام اجتماعی حاصل از آن را از علم دینی و عقل ناب محروم کرده بود و مبادی و مبانی نظری خاص خود را در یک نظم منطقی و فلسفۀ تحصلی جستجو می‌کرد، در چندین دهۀ متوالی، با استیلایی هژمونیک، بر اغلب یا تمام مراکز و مؤسسات علمی و فرهنگی جهان، سایه افکنده بود و این جریان سوگمند، در حالی رخ می‌نمود که یک نظام اجتماعی دینی، که شالوۀ بنیادین خود را از منبع وحی الهام می‌گرفت، در عمل به انزوا رانده شده بود. نظامی که هم‌کنشی منسجمی میان ذهنیت و عینیت، علم حضوری و حصولی، و کنشگر و ساختار در فرایندی غایت‌گرایانه برقرار می‌کرد و هسته

اصلی آن را منطق توحیدی، معنویت، فطرت و عقلانیت و حیانی شکل می‌داد. اثر پیش‌رو، با نگاه به چنین دغدغه‌های بنیادین، در صدد بازتولیدی از این نظام جامع و جاودانه است که به‌طور حتم پایه‌های مستقر و بنیان‌های معرفتی دارد و از عقل و وحی و فطرت شکل یافته است. این نظام بازتولیدشده، برخلاف نگرش‌های رایج پوزیتیویستی و اومانستی، که دریافت‌های ذهنی، شهودی و تجزیه و تحلیل‌های ناب منطقی را خارج از قلمرو دانش حقیقی می‌داند، به همه ابعاد زندگی انسان توجه کامل دارد و بر فراگردی دیالکتیکی و تقابلی به‌شدت به‌هم پیوسته از جوانب و زوایای گوناگون نظر دارد.

ترسیم مناسب از نظام اجتماعی اسلام به عنوان شبکه‌ای از روابط متقابل، در چشم‌انداز جامع که سامانه تنظیم روابط و مناسبات در آن، بر پایه ایمان و وحی سوار و استوار است، اساسی‌ترین اهداف این پژوهش بوده و باور بر این است که نظام اجتماعی اسلام به‌جای سه‌گانه «اثرگذاری»، «ماندگاری»، و «الگو‌مندی»، الگو‌هایی را طراحی می‌کند که تمام شئون زندگی انسان - از آغاز تا فرجام - را در بر می‌گیرد.

اثر مبانی نظام اجتماعی اسلام که حاصل تلاش‌های تکرری و دغدغه‌مندی ذهن پژوهشگر فرهیخته «جناب حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر حسن خیرری» استادیار دانشگاه آزاد اسلامی نراق است، ترسیم نظام و اجتماعی انسانی، با برداشت‌های قرآنی و روایی است که شالوده‌های هستی‌شناختی، انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی را با روشی جامع و مناسب پی‌ریزی می‌کند و متعاقب آن، در پی پاسخ به مسائلی از قبیل چیستی موقعیت انسان در نظام اجتماعی، فرایند تحقق این نظام، شاکله و اجزا و ارکان آن، چگونگی موقعیت نهادهای اجتماعی در این نظام، چگونگی تبیین قشربندی و نابرابری و مسائلی از این دست است و امید می‌رود یافته‌های نوین آن، گامی استوار در راستای نظام‌سازی دانش و اندیشه اجتماعی با ابتنا بر آموزه‌های اسلامی باشد.

بی‌تردید، غنای علمی این اثر مرهون کوشش پیوسته و تلاش‌های ارزندهٔ مدیر محترم گروه مطالعات بنیادی و دین‌پژوهی فرهنگی - اجتماعی، آقای دکتر سیدحسین فخرزارع است که با پیگیری و دقت فراوان و مطالعهٔ مکرر، پژوهش را به سامان و سرانجام رساندند.

همچنین شایسته است از سعی و دقت ستودنی ناظر محترم، حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر احمد مبلغی و ارزیاب گرامی، حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر فاضل حسامی که با دیدگاه‌های ارزشمند و علمی خود، به دقت و عمق اثر افزودند، قدردانی شایسته به عمل آید.

جا دارد رئیس محترم پژوهشگاه، حجت‌الاسلام والمسلمین توسلی و معاون محترم پژوهش، حجت‌الاسلام والمسلمین ضیائی‌فر که با حمایت‌های خود در به فرجام رسیدن این اثر بزرگ ما به دند، تشکر شود. همچنین از کوشش‌های بی‌وقفهٔ مدیر محترم پژوهش، آقای اسرار احمد خان محمدی و کارشناس دفتر پژوهش، آقای محمدحسن ترابی‌پوده و کارشناس گروه، آقای سیدعلی اصغر میرخلیلی تقدیر فراوان به عمل می‌آید.

مرکز مطالعات فرهنگی اجتماعی به سهم خود در راستای حیات و بالندگی دانش اجتماعی اسلامی، مفتخر است آثار خود را در اختیار جامعهٔ علمی قرار دهد و ضمن استقبال از انتقادهای فرهیختگان و صاحب‌نظران در راستای تقویت هر چه بهتر این آثار، پیشنهادهای سازندهٔ ایشان را در ویراست‌های پسینی اعمال کند. امید است این تلاش‌های علمی موجبات رشد و پویایی فرهنگ اجتماعی - اسلامی و زمینه‌های گسترش اندیشه‌های دینی را فراهم کند.

دکتر محمدحسین پوریانی

مدیر مرکز مطالعات فرهنگی - اجتماعی

پیشگفتار

گشوده شدن دروازه های اسلام به روی غرب، بر اثر رویارویی با جنگ های صلیبی و فتح اندلس از سوی غریبان، زمینه بهره گیری غریبان از پیشرفت های تمدن اسلامی را فراهم کرد. ولی آنچه در این عرصه اقتباس شد، روبنای تمدنی و فرهنگی بود که در عرصه معرفت و صنعت و فناوری خود را نشان داد و از تعمق در پایه های معرفتی این تمدن باز ماند و علوم مستقر بر پایه های تجربه به سرعت به پیش رفت و دانش های انسانی که خود را از این قافله عقب مانده یافت، به جای تأمل در خاستگاه اصلی این حرکت ها و تحلیل نسبت انسان و مفهوم زندگی انسانی - به عنوان بازنده این جنبش زایش دوباره علوم - با اقتباس از دانش های طبیعی، راه تعالی را در یافته های متکی بر مشاهده تجربی بشری دانست و دانش را منحصر در این یافته ها تعریف کرد و آن را در تقابل با دین دانست و نتیجه آن تولید دانش های انسانی شد که از آفریننده هستی برید و مکاتب و نظریات با این مبانی، رهبری کاروان بشری را بر عهده گرفت. حاصل آن قفس های آهنین عقلانیت ابزاری و ماریپیچ سکوت توده و استعمار نو و فرانسو و هویت تا اطلاع بعدی و هویت سیال چهل تکه و جنگ های جهانی و جهان دوقطبی و چندقطبی و اندیشه پایان تاریخ است.

از سوی دیگر، مسلمانان که با ابتنا بر مبانی هستی شناختی، انسان شناختی، معرفت شناختی و روش شناختی اسلام، سده هایی را در قله های پیشرفت تجربه

کردند، دورانی از رکود و عقب ماندگی را گذراندند و آن گاه که چشم گشودند، غرب پیشرفته و شرق عقب مانده را مشاهده کردند و به جای تأمل و عبرت و پی ریزی شالوده قابل اتکا، به تقلید و اقتباس از غرب روی آوردند. انقلاب اسلامی - فرهنگی ایران، نیز به رغم هشجاری برخی اندیشمندان و به صدا درآوردن زنگ خطر، با توجه به مسائل پیش رو از جنگ تحمیلی و نبود نیروی انسانی به میزان کافی در حوزه های مورد نیاز علمی و اجرایی و بی اعتقادی گروه دیگری از دست اندرکاران، راه همواری را در این عرصه نپیمود و اینک پس از گذشت دو سده از برخاستن نخستین زرمه های بازگشت به خویشتن و سه دهه از انقلاب اسلامی و احساس خطر جدی سردمداران استکبار از اسلام و رویارویی جدید اسلام و تمدن غربی راه برای طرح تولید دانش انسانی با اتکا به معارف و آموزه های اسلام فراهم شده است.

طرح «دانش اسلامی با مبانی اسلامی» به معنای بهره گیری از خاستگاه هستی شناسی و انسان شناسی و نظام معرفتی و روش شناختی است که انسان را در مجموعه ای هدفمند دارای خالق خبیر و حکیم می بیند که به او فطرت و عقل بخشیده و او را در تعیین سرنوشت و بهره گیری از طبیعت آزاد گذاشته و در عین حال او را امانت داری دانسته که درباره رفتار خود بر پایه عقل و وحی، پاسخگوست. پس او هم از وحی بهره مند است و هم می تواند در جای خود از تجربه و استقرار بهره گیرد. هم توسعه گراست و هم بهره گیری بهینه از امور در اختیار را آموخته است. او آخرت گراست و آخرت گرایی اش، او را به آبادانی در این جهان فرامی خواند؛ ولی پا را از حق مداری فراتر نمی نهد. او به مسابقه در پیشرفت دعوت شده، با این وجود، بشر دوستی و انسانیت گرایی، با حسب ذات او، دو روی یک سکه دانسته شده است.

مبانی نظام اجتماعی اسلام در این عرصه و حوزه معرفتی ارائه می شود؛ عرصه ای که بنا بر بهره گیری از همه اندیشه های تابناک دارد و در این مسیر، بین

شرقی و غربی فرقی نمی‌نهد؛ اما نظام معرفتی و پایه‌های مستقری دارد که از وحی و عقل و فطرت شکل گرفته است.

مباحث پیش‌رو با ارائه کلیاتی دربارهٔ دین و جامعه و مفهوم و مؤلفه‌های نظام اجتماعی آغاز و در فصول دوم، سوم، چهارم و پنجم، مبانی هستی‌شناختی، مبانی معرفت‌شناختی، مبانی روش‌شناختی و مبانی ارزشی نظام اجتماعی اسلام ارائه و در فصل‌های بعدی موقعیت انسان در نظام اجتماعی و رویکرد فرایندی اسلام در تولید نظام اجتماعی تبیین شده و آن‌گاه به تبیین ساختار نظام اجتماعی اسلام، فرهنگ‌پذیری و کنترل اجتماعی، مبانی نظم اجتماعی، نابرابری و قشربندی اجتماعی، خصلت تمدنی و شهری اسلام، توسعه و تکامل در نظام اجتماعی اسلام و نهادهای اجتماعی مبادرت شده است.

اکنون، پس از سپاس‌گذاری‌ها و ایزدمنان و پس از درود و صلوات به ساحت پیامبر عظیم‌الشأن اسلام و ائمهٔ الطهار و حضرت زهرا - سلام الله علیهم اجمعین - لازم می‌دانم از اندیشمند فرزانه، عجت الاسلام والمسلمین دکتر احمد مبلغی که با نظارت عالمانهٔ خود بر غنای این متن ارزشمند و نیز از مدیر محترم مرکز مطالعات فرهنگی - اجتماعی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، دکتر محمدحسین پوریانی، مدیر محترم گروه مطالعات بنیادی، دکتر محمدحسین فخرزادع، و دکتر فاضل حسامی که نکات ارزشمندی را یادآوری کردند و نیز از آقایان سیدعلی اصغر میرخلیلی، دبیر محترم گروه مطالعات بنیادی، ابراهیم خان‌محمدی، مدیر محترم دفتر پژوهش مرکز مطالعات فرهنگی - اجتماعی و محمدحسن ترابی‌پوده، کارشناس محترم پژوهش مرکز و همچنین آقایان حسین احمدی‌منش و زعفرانچیلر و خانم نصیری‌پور و پیش و بیش از همه از پدر و مادرم که دوستی اهل بیت را در وجودم سرشتند و از همسر فداکارم، سپاسگزاری کنم.